
Bećir Macić

PREVENCIJA GENOCIDA U POSTGENOCIDNOM PERIODU U BOSNI I HERCEGOVINI

Rezime

Autor istražuje uslove, koji trebaju da budu prevencija protiv pojave zločina genocida u postgenocidnim društvima, kao što je Bosna i Hercegovina, u kojoj je, prema nalazima Tribunala u Hagu (suda UN-a) i Međunarodnog suda pravde u Hagu izvršen genocid. Ovo pitanje je posebno aktuelno što je do sada prevencija genocida posmatrana u društvima gdje se genocid nije dogodio, dok je zaboravljeno na činjenicu da postoji latentna opasnost za ovaj zločin i tamo gdje su genocidni akti već izvršeni. Kao faktore, koji mogu doprinijeti stvaranju preventivnog ambijenta, autor posebno obrađuje istraživanje istine o genocidu, publikovanje istraživačkih rezultata, primjeren rad muzejskih, arhivskih i drugih institucija na dokumentovanju genocida, validnu izdavačku djelatnost, adekvatnu situiranost genocidnih radnji u obrazovni sistem, te primjereno i kreativno obilježavanje čina genocida. Postavljeni upit u naslovu zahtijeva elaboraciju nekoliko aspekata, kako bi se pokazala neophodnost prevencije genocida u postgenocidnom razdoblju. U tom kontekstu izložit će se za potrebu ovog rada korišteni genocida, dosadašnji dokazi genocida, te centralni dio - preventivne radnje u postgenocidnom periodu u BiH.

Ključne riječi: *genocid, postgenocid, prevencija zločina genocida i negiranje genocida*

1. Korijeni genocida

Korijene genocida u Bosni i Hercegovini treba tražiti, pored ostalog, u oživljavanju velikodržavnih projekata, općoj krizi socijalizma, te krizi tog produkcionog odnosa i na tlu bivše Jugoslavije, stvaranju nacionalnih država, pojavi nacionalizma i drugih retrogradnih ideologija.

Velikodržavni koncepti su u najdirektnijoj vezi sa genocidnim radnjama, što se može vidjeti iz njihove suštine u pristupu rješavanja kriznih, odnosno konfliktnih situacija u pojedinim društvima. Naime, njihova suština je teritorijalno objedinjavanje grupa, nacija, dijelova država, bez obzira gdje oni egzistiraju. Takvi projekti se mogu ostvariti samo nasilnim putem, promjenom granica silom, negiranjem samostalnosti, suverenosti i teritorijalnog integriteta država, što je redovno praćeno enormnim kršenjem ljudskih prava i zločina, pa i izvršenjem zločina genocida. Na području bivše Jugoslavije su ponovo oživjele velikodržavne koncepcije, koje su Bosnu i Hercegovinu posmatrale kao sastavni dio tih projekata, sa priključenjem u cjelini ili međusobnoj podjeli ove države. Opća kriza socijalizma, tog sistema na tlu ex Jugoslavije, uslovlila je različite pristupe njenom djelotvornom razrješenju. Najveći kamen spoticanja je predstavljalo preuređenje federacije, koja nije mogla više da funkcioniše na osnovama centralizma, unitarizma i hegemonije pojedinih federalnih jedinica. Formirale su se dvije oprečne platforme, jedna koja je zagovarala veću samostalnost republika, uz demokratsko povezivanje na suštinskim zajedničkim pitanjima (kroz savez suverenih republika) i druga, koja nije uvažavala svjetska kretanja, s namjerom održavanja status quo, sa centralističkim funkcijama bez samostalnosti republika. Primjeri mirne dekompozicije složenih federalnih država (SSSSR i ČSSR), također, nisu bili inspirativni za aktere razrješenja jugoslovenske krize. Upravo zbog izostajanja bilo kakvog kompromisa i uprkos medijaciji međunarodne zajednice, najavljeni su oružani sukobi, koji su sa svojim ratnim ciljevima, doprinijeli brojnim zločinima, pa i genocidu. U konfliktima koji su se iskazali na području bivše Jugoslavije evidentno je da su bili prisutni elementni stvaranja nacionalnih država. U doslovnom smislu riječi, ovdje se konstituiše svojevrsna nacionalistička država, ili država – nacija, u kojoj sve počinje i završava se nacionalnom pripadnošću, nacija je u osnovi svega, naciji se apsolutno podređuju svi ostali principi, van nje se ne može djelovati, misliti, postojati. U realizaciji takvog koncepta, stvara se etnički čista država, sa dominacijom jedne nacije u svim sferama društvenog života. Nadalje,

ona podrazumijeva nasilnu promjenu granica, tzv. humano preseljavanje, pljačkanje imovine, njeno protivzakonito i samovoljno uništavanje i prisvajanje, raseljavanje ili prisilno odnarođavanje, prijeke egzekucije, logore i sl. što je osnov i za izvršenje najtežeg zločina – genocida. Sveopću krizu socijalizma pratile su i pojave nacionalizma i druge retrogradne ideologije, koje su u tom kontekstu vidjele svoju šansu za ozbiljenje u društvenom realitetu svojim totalitarizmom i monolitizmom u svim društvenim sferama, socijalizam nije mogao ni pripremiti uslove za demokratsku alternativu, koja bi pokušala da osmisli kvalitetniji nivo ekonomsko-političkih odnosa.¹ Na razvalinama socijalizma će zato na površinu isplivati ideologije iz prošlosti, za koje se smatralo da se više nikada neće pojaviti, te da u društvenoj strukturi nema uslova za njihovo ozbiljenje. Međutim, one su se pojavile u još agresivnijem vidu, transformisane “obogaćene” sa elementima nove društvene zbilje, nastojeći da je modeliraju po svojim uzansama. One su svoje životne sokove tražile u sveopćoj društvenoj krizi, ekonomskoj i socijalnoj ugroženosti nacije. Zajednička im je osobenost u nastojanjima totalne homogenizacije nacije, nekritičnom vrednovanju prošlosti izdignutom na nivo mitomanije, te dovođenje do perfekcije kategorije - čisti etnički prostor. Blagostanje se traži u životu nacije same sa sobom, na svom prostoru. Konzekventno tome, na takvom prostoru etničkom ekskluzivitetu, može egzistirati samo jedan jezik, jedno pismo, jedna kultura, što je “normalno” za takvo geto, osmišljeno i zaokruženo na nacionalnom principu, projicirajući ga tamo gdje mu nikada nije bilo mjesto.

Iz takvog ambijenta osmišljen je i način osvajanja teritorija. Naime, teritorija je zauzeta onda kada se svi pripadnici drugih nacija protjeraju ili ubiju, opljačkaju, poruše i popale njihovi domovi, kulturni i vjerski objekti, kao da nikad nisu bili prisutni na tom prostoru. Međunarodna pravila ne

¹ Za ovaj dio rada, posebno je korištena sljedeća literatura:

- Remon Aron, *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997.
- Nenad Dimitrijević, *Slučaj Jugoslavija* (Socijalizam, nacionalizam, posledice), Samizdat B 92, Beograd, 2001.
- Bećir Macić, *Zločini protiv mira*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo, 2001.
- Branko Milanović, *Protiv nacionalizma*, Radio B 92, 1994.
- Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.

predstavljaju ništa, sila je uz teška kršenja ljudskih prava, postala ishodište svega. Mijenjaju se imena gradova, ulica, prepravljaju zemljišne knjige, uništava brojna dokumentacija, da bi historija krenula od početka, kao da do tada ništa nije ni postojalo. Uz to, usred suverenih, međunarodno priznatih država, uvodi se “svoja” moneta, školski sistem, javne isprave, vrše razne teritorijalne organizacije, zasnovane isključivo na etničkom principu.

Propaganda, a posebno sredstva informisanja, potpuno su stavljeni u funkciji realizacije velikodržavnih projekata, te dobrim dijelom za opravdanje teških kršenja ljudskih prava i počinjenih zločina. Poznato je da su ratnim dešavanjima u BiH predhodila zauzimanja osnovnih informativnih punktova (posebno TV i radioreleja).²

U igru se uvodi do tada nepoznat termin “humano preseljavanje”, svojevrsna trampa ljudi i teritorija, gdje čovjek postaje roba, kojom se, u doslovnom smislu trguje.

Prema tome, ako se pomnije analiziraju korijeni genocida, očigledno je da su prisutne i pojave kao što su i “kult-vođe”, “teorija krvi i tla”, glorifikacija rata i ratnog herojstva, neprimjerena veza sa vjerom, logori, sukob ruralnog i urbanog, najmonstruozniji postupci prema žrtvama, rušenje gradova (urbicid), neviđena mržnja prema pripadnicima druge nacije, stvaranje etnički čiste vojske, organizovanje masovnih populističkih mitinga i dr.

Sve to je pogodan ambijent za izvršenje najtežeg zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava genocida, odnosno realizacija njegove ključne odrednice, iskazane “s namjerom da se potpuno ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina...”³

2. Dokazi genocida

Genocid “kao najveći zločin protiv čovjeka, suprotan civilizacijskim i humanističkim životnim normama, koji proizilaze iz totalnog nepoštivanja, tačnije preziranja pripadnika određene grupe kao ljudskog bića i negiranja

² Šire o ovome aspektu:

- Dokumenti i činjenice: Informacija o zaposjedanju objekata RTV Bosne i Hercegovine – Bilten Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Republici Bosni i Hercegovini, br. 2, februar/veljača, 1993., str. 31-34.
- Dr. Bećir Macić, nav. dj, str. 177-188.

³ Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, član II.

njegovog prava na život”,⁴ stalno je budio interes pravne misli, osobito nakon Drugog svjetskog rata. Među brojnim studijama koje elaboriraju ovu problematiku na južnoslovenskim jezicima posebno treba istaći knjigu dr Hasana Balića “Bosanska kataklizma studija slučaja Foča”, koja predstavlja dograđenu doktorsku disertaciju ovog profesora sarajevskog univerziteta.⁵

U dijelu knjige “Historijski razvoj inkriminacije genocida u svjetlu međunarodne saradnje”, autor je, između ostalog, obradio: inkriminacija genocida prije Prvog svjetskog rata, inkriminacija genocida između dva svjetska rata, te inkriminacija genocida u pravnim dokumentima poslije Drugog svjetskog rata. Uz to, u dijelu knjige Uvod u genocid, obrađuju se pitanja, kao što su: kriminološki aspekti genocida i etiologija genocida, ideologija i genocid, religija i genocid, rat i genocid, kazneno-pravne teorije o genocidu, da bi se posebno obradio genocid u uporednim zakonodavstvima (glava četiri).

Na taj način argumentovano je pokazano kako se došlo do najznačajnijeg dokumenta – Konvencija o spriječavanju i kažnjavanju zločina genocida, koji je i danas osnov za promišljanje ovog zločina u konkretnim situacijama.

Naime, Generalna skupština je svojom Rezolucijom od 12. decembra 1946. proglasila “genocid zločinom prema međunarodnom pravu koji je suprotan duhu i ciljevima organizacije i osuđujući ga kao uvredu civilizovanom svijetu”,⁶ što je podstaklo rad na donošenju posebnog dokumenta o genocidu – Konvencije. Tekst Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida Generalna skupština UN-a usvojila je 9. decembra 1948. godine, a stupila je na snagu 12. januara 1951. godine. Ratni konflikt u Bosni i Hercegovini je pokazivao da se događaju raznovrsni zločini, koji imaju osnova da se pojedine radnje okvalifikuju kao genocid. Mnogobrojne naučne i stručne ustanove, vladine i nevladine organizacije, kao i pojedinci, nastojali su, u granicama koliko su ratna događanja dozvoljavala, da prikupe što više podataka i činjenica, naročito iskaza svjedoka. Nakon akumuliranja određene građe, sve veći broj eksperata iz oblasti proučavanja ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, izlazili su sa tvrdnjom da je na djelu genocid

⁴ Sevima Sali i Zlatan Terzić, *Međunarodni dokumenti-instrumenti Ustava Federacije Bosne i Hercegovine*, Pravni centar Fonda otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1996., str. 38.

⁵ Dr. Hasan Balić, *Bosanska kataklizma – studija slučaja Foča*, Magistrat, Sarajevo, 2001. (bosanski jezik sa dijelovima na engleskom).

⁶ Sevima Sali i Zlatan Terzić, nav. dj., str. 38.

protiv bošnjačke nacionalne zajednice u BiH, sistematizujući relevantnu dokumentaciju po kriteriju – djela genocida (član II Konvencije). Do sada ima dosta dokaznog materijala koji omogućuje da se ove pretpostavke validno dokažu. S obzirom na karakter ovog rada, prezentirat će se samo neki podaci.⁷

Između ostalog, mogu se navesti sljedeći podaci: Bihać: u Orašcu i Duljcima ubijeno je oko 18 nesrba (20-22.9.1992.); Bijeljina: u Bijeljini je ubijeno najmanje 48 bosanskih Muslimana i/ili bosanskih Hrvata, muškaraca, žena i djece; Bosanski Novi: u Agićima je ubijeno 27 muškaraca, bosanskih Muslimana (23.6.1992.); Doboj: u Gornjoj Grapskoj, u granatiranju sela poginula su oko 34 civila, bosanska Muslimana (10.5.1992.); Ključ: u Velagićima je ubijeno oko 100 muškaraca bosanskih Muslimana (1.6.1992.); Prijedor: u Bišćanima je ubijeno oko 40 nesrba (20.7.1992.); u Briševu tokom napada poginulo je najmanje 68 nesrba (24.7.1992.); Sanski Most: u Hrustovu ubijeno najmanje 24 žena i djece, bosanskih Muslimana (31.5.1992.); Srebrenica: jula 1995. ubijeno preko 8.000 bošnjačkih civila; Višegrad: u naselju Bikavac, oko 70 bosanskih Muslimana i drugih civila nesrba izgorjelo u jednoj kući (27.6.1992.); Vlasenica: u Zaklopači tokom srpskog napada na selo pogubljen je najmanje 58 bosanskih Muslimana, muškaraca, žena i djece (16.5.1992.); Zvornik: u Drinjači je ubijeno najmanje 55 muškaraca bosanskih Muslimana (30.5.1992.); Ilijaš : u Lješevu ubijen 21 bosanski Musliman (4.6.1992.).

Prema dostupnim podacima u BiH je do sada registrovano 652 logora i druga zatočenička objekta, kroz koje je prošlo oko 200.000 logoraša, od čega je preko 40.000 ubijeno ili nestalo.⁸

Kao potvrda za masovna ubistva civilnog stanovništva, posebno bošnjačke populacije, otkrivene su brojne masovne grobnice (do sada 305), te pojedinačne (oko 3.500).⁹ Kao kompetentna ličnost Amor Mašović, predsjednik Komisije za traženje nestalih u citiranom članku (fus nota 10), iznio

⁷ Šire o ovome: Bećir Macić, "Genocidne radnje u ratu protiv Bosne i Hercegovine", Referat podnesen na Petoj bijenalnoj konferenciji Međunarodne asocijacije istraživača genocida: Genocid i svjetska zajednica – odgovornost, posljedice i prevencija, Galway, Irska, 7.-10. juna 2003. objavljeno u *Ljudska prava*, časopis za sve pravno-političke probleme, Institut za ljudska prava Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. 1, godina 5, Sarajevo, 2004., str. 47-59.

⁸ Podaci Saveza logoraša Bosne i Hercegovine.

⁹ Amor Mašović, predsjednik komisije za traženje nestalih, "Dabogda nikad Karadžića ne uhapsili", *International WALTER – magazin/satirikon*, "L.KC Valter, Sarajevo, br. 111, godina V, str. 14.

je još niz podataka, koji govore o masovnim ubistvima, koji su mogli imati u sebi samo genocidne namjere. Prema saznanjima ove Komisije “evidentan je nestanak 27.734 osobe, od kojih 90 posto žrtava pripada bošnjačkom narodu, šest posto je iz reda bosanskih Srba, dva posto je iz reda bosanskih Hrvata, dok jedan posto žrtava pripada kategoriji stanovništva koji su se svrstali pod kategoriju ostalih”.

U 305 masovnih grobnica, koliko je do sada ova Komisija otkrila, pronađeno je “od pet do 629 ostataka ljudskih žrtava, koliko je brojala najveća dosad otkrivena, masovna grobnica na lokalitetu Crnog vrha, općina Zvornik”.

U pojedinačnim grobnicama (3.500), po saznanju ove Komisije “ekshumirano je približno 17.500 žrtava”. Prema dosadašnjim otkrivanjima i ekshumacijama, masovne grobnice su najviše locirane na području Prijedora, Sanskog Mosta, Ključa, Sarajeva, Vlasenice, Mostara, Goražda, Zvornika, Srebrenice itd., gdje je bošnjačko stanovništvo bilo u većini. Najveće, do sada otkrivene masovne grobnice u BiH su Crni vrh (Zvornik) – 629 žrtava, Jakarina kosa (kod Prijedora) – 274 žrtve, Hrgar-Bezdan (područje Bihaća) – 84 žrtve, jama Prljak (kod Foče) – 80, Lanište II (Ključ) – 77, Vlakovo (Sarajevo) – 75, Svrake (Sarajevo) – 67, Sasina (Sanski Most) – 65, Ahatovići (Sarajevo) – 48, Hrustovo (Sanski Most) – 48, i dr.

I pored brojnih dokaza, genocid u BiH je osporavan sa raznovrsnim argumentima, a prije svega da to nije utvrdila nijedna meritorna organizacija. Međutim, taj argument ne može više biti validan, jer je Haški tribunal, odnosno Apelaciono vijeće ovog suda, 19. aprila 2004. godine zadržalo ključnu kvalifikaciju da je zločin nad Bošnjacima Srebrenice jula 1995. godine predstavljao genocid. Genocid, odnosno djelo, njegovog “pomaganja i podržavanja”, dokazano je u pravosnažnoj presudi generalu vojske bosanskih Srba – Radislavu Krstiću. Prilikom posjete Memorijalnom centru Potočari (2. juna 2004. godine), Glavna tužiteljica Haškog tribunala Karla del Ponte je izjavila da je “Veoma važno da smo tokom istrage utvrdili da je ovdje bio genocid. To je potvrđeno i na suđenju generalu Krstiću”.¹⁰ Dokazi za genocid su vrlo sistematski prezentirani u Presudi generalu Radislavu Krstiću od 2. avgusta 2001. godine, a za ovu priliku će se samo neki od njih navesti¹¹

¹⁰ Sakib Smajlović, “Utvdili smo da je ovdje bio genocid”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 3.VI 2004., str. 6.

¹¹ Presuda Haškog tribunala Radislavu Krstiću od 2. avgusta 2001. godine (bosanski jezik).

pri čemu posebno treba istaći masovne egzekucije. Masovne egzekucije su vršene u mjestima Jadar (13. jula 1995. - 16 muškaraca), Cerska dolina (13. jula 1995. - 150 muškaraca), skladište u Kravici (13. jula 1995. - između 100–150 muškaraca), Tišća (13.-14. jula 1995. - 22 muškarca), Orahovac (14. jula 1995. - oko 1000 muškaraca), Škola i brana u Petrovcima (14.-15. jula 1995. - 1500-2000 muškaraca), Stratište na vojnoj ekonomiji Branjevo (14.-16. jula 1995. - 1000-2000 muškaraca), Dom kulture u Pilici (16. jula 1995. - oko 500 muškaraca), Kozluk (5.-17. jula 1995. - oko 500 muškaraca) i još niz manjih egzekucija u drugim mjestima.

O genocidnim aktima u Srebrenici najočitije govori broj masovnih grobnica koje su do sada ekshumirane od strane Državne komisije Federacije Bosne i Hercegovine za traženje nestalih osoba, sada Instituta za nestale i Haškog tribunala. Naime, ove dvije institucije su u razdoblju od osam godina (1996.-2003.), otkrile 192 masovne grobnice sa 5.302 tijela.

Od toga, u razdoblju od pet godina (1996. i 1998.-2000.) timovi Haškog tribunala su otkrili 26 grobnica, iz kojih je ekshumirano 3.095 žrtava.

Državna komisija Federacije Bosne i Hercegovine je za osam godina (1996.-2003.) sa svojim timovima otkrila 166 grobnica, iz kojih je ekshumirano 2.207 žrtava.

Najveće ekshumirane grobnice¹² su: Kozluk (općina Zvornik) – 340 ekshumiranih tijela, Liplje (općina Zvornik) – 305 ekshumiranih tijela, Liplje (općina Zvornik) – 288 ekshumiranih tijela, Glogova (općina Bratunac) – 244 ekshumirana tijela, Kamenica (općina Zvornik) – 200 ekshumiranih tijela, Glogova (općina Bratunac) – 191 ekshumirano tijelo; Liplje (općina Zvornik) – 191 ekshumiranih tijela, Čančari (općina Zvornik) – 174 ekshumirana tijela, Lazete (općina Zvornik) – 164 ekshumirana tijela, Čančari (općina Zvornik) – 158 ekshumiranih tijela, Ravnice (općina Bratunac) – 151 ekshumirano tijelo, Zeleni Jadar (općina Srebrenica) – 145 ekshumiranih tijela, Pilice (općina Zvornik) – 132 ekshumirana tijela, Lazete (općina Zvornik) – 130 ekshumiranih tijela i Zeleni Jadar (općina Srebrenica) – 101 ekshumirano tijelo.

Potvrda genocida nad Bošnjacima u BiH, u periodu 1992.-1995. očekuje se u još nekim procesima u Haškom tribunalu, s obzirom da je određeni

¹² Podaci ICTY-a i Državne komisije Federacije Bosne i Hercegovine za traženje nestalih osoba.

broj visokih političkih i vojnih dužnosnika bosanskih Srba i osoba iz Srbije optuženi za zločin genocida.

U tom kontekstu posebno treba istaći Tužbu Bosne i Hercegovine protiv Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) Međunarodnom sudu pravde u Hagu radi sprečavanja i kažnjavanja zločina genocida (podnesena 20. marta 1993.)¹³. Između ostalog, u ovom dokumentu na 10.000 stranica se navode zločini ubijanja i masakriranja nedužnih civila, starijih žena, djece i ljudi, odvođenja u logore, psihička i fizička mučenja, silovanja, rušenja svih vrsta objekata, naročito vjerskih – islamske arhitekture, diskriminacija po osnovu rade i medicinske njege, prisilno raseljavanje, opsadni način ratovanja, itd., što su sve dokazi za genocidne akte u BiH.

Iako žrtve, a i najšira javnost, nisu zadovoljni sa presudom Međunarodnog suda pravde, od 26. februara 2007., ipak je i ova Presuda potvrdila izvršenje genocida u BiH, u Srebrenici 1995.

Prevenција genocida u postgenocidnom periodu u BiH

Pravda, kao najznačajniji preventivni aspekt, najčešće se čuje u kontekstu stvaranja ambijenta protiv ponovnih genocidnih akata na području BiH, posebno je smještajući u trijadu: pravda-pomirenje-oprost. U društvenom realitetu egzistira dosta razučena institucionalna mreža, koja po svojim kapacitetima (kadrovski, tehnički, materijalni), može da obezbijedi najveći mogući stepen pravde, odnosno istine, kao polazište za ostale relevantne procese u postgenocidnom periodu, kao što su: pomirenje, oprost, izvinjenje itd. Pri tome riječ je o međunarodnim, nacionalnim i lokalnim sudovima, te raznovrsnim nevladinim i vladinim organizacijama.

U vezi s tim, svakako da je najznačajnija instanca – Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MK SJ)¹⁴ osnovan Rezolucijom 827 Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija 25. maja 1993. godine u periodu teškog kršenja međunarodnog humanitarnog prava, počinjenih na području bivše Jugoslavije od 1991. godine. To je istovremeno predstavljalo i reakciju, kako

¹³ Cjelokupni tekst Tužbe je objavljen u knjizi: F. Bojl, *Bosanski narod optužuje za genocid*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo, 2000., str. 41-145.

¹⁴ Službeni naziv: Međunarodni tribunal za progone osoba koje su odgovorne za teške povrede međunarodnog humanitarnog prava na području bivše Jugoslavije između 1. januara 1991. godine i dana kojeg će Vijeće sigurnosti ustanoviti nakon ponovne uspostave mira.

su ocijenile UN, na prijetnje međunarodnom miru i sigurnosti koju su izazvala ova teška kršenja humanitarnog prava.¹⁵

U stvarnu nadležnost suda, spadaju teške povrede Ženevskih Konvencija iz 1949. godine, kršenje zakona ili običaja ratovanja, genocid i zločini protiv čovječnosti.¹⁶

Kada je riječ o nadležnosti Suda, ona je nedostatna i time što se odnosi na privatna lica a ne na organizacije, političke stranke, administrativne jedinice ili druge pravne subjekte koji su svojim djelovanjem, pored ostalog, i podsticale ratni konflikt, pa čak i odobravale zločine.¹⁷

Misija MK SJ je, može se reći, četverostruka: dovesti pred lice pravde osobe odgovorne za kršenje međunarodnog humanitarnog prava, obezbijediti pravdu žrtvama, obeshrabriti dalje činjenje zločina, spriječiti revizionizam, doprinijeti ponovnom uspostavljanju mira i podsticati pomirenje na području bivše Jugoslavije.

Imajući u vidu vremensku ograničenost MK SJ (do 2010. godine), realno je očekivati da ovaj sud procesuirá najviše pozicionirane političke i vojne dužnosnike sa područja BiH i one van BiH, koji imaju veze sa ratnim događajima u ovoj državi.

Još jedna sudska instanca – Međunarodni sud pravde (počeo sa radom 1946. godine) kao osnovni sudski organ UN-a, sa sjedištem u Hagu, čije stranke mogu biti samo države, treba da doprinese rasvjetljavanju ratnog konflikta u BiH. Naime, kao što je već istaknuto, 20. marta 1993. godine, BiH je podnijela zahtjev za pokretanje sudskog postupka u Predmetu Bosna i Hercegovina protiv Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) u vezi sa primjenom Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida. Uprkos osporavanju ove Tužbe, naročito od strane bosanskih Srba i državne zajednice Srbije i Crne Gore, ovaj sud je donio Presudu po navedenom predmetu.

Brojne vladine i nevladine organizacije predstavljaju segment koji svojim aktivizmom može doprinijeti istini o zločinima u BiH, stavljajući nalaze u preventivnu funkciju. Nekoliko takvih organizacija je u ratnom i postratnom

¹⁵ MK SJ je prvi takav sud poslije sudova u Nirnbergu (1945.-1946.) i Tokiju (1946.-1948.).

¹⁶ Statut MK SJ, član 2., 3., 4., i 5.

¹⁷ Nirnberški sud je po prvi put osudio i zločinačke organizacije: Nacionalsocijalistička partija, Tajna državna policija (Gestapo) i dr.

razdoblju prezentiralo javnosti dosta respektabilne rezultate. Za ovu priliku, u ovom prilogu, će se navesti samo neki od njih.

U prvom redu potrebno je istaći rad Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo (osnovanog 4. septembra 1992. godine), koji se, kao javna naučna ustanova, bavi istraživanjem i obradom zločina genocida i drugih teških povreda međunarodnog prava. Institut je objavio više publikacija, realizovao više naučno-istraživačkih projekata, organizovao nekoliko međunarodnih naučnih skupova, što je sve imalo snažan odjek pri upoznavanju međunarodnog javnog mnijenja o istini u Bosni i Hercegovini.

Amnesty International i Helsinki Watch su također, kao renomirane nevladine organizacije, u svom istraživačkom i publicističkom radu, značajnu pažnju posvetile ratu i zločinima u BiH.

U knjizi "Ratni zločini u Bosni i Hercegovini" (II dio)¹⁸ na vrlo pregledan način izloženi su oblici kršenja ljudskih prava po pojedinim regijama (sjeverozapadna Bosna, sjeveroistočna Bosna, jugoistočna Bosna i jugozapadna i srednja Bosna), sa posebnim osvrtom na prijekle egzekucije, prisilna raseljavanja, zarobljeničke logore, silovanja, kastracije, opstruiranje humanitarne pomoći, neselektivnu upotrebu sile.

Također, u knjizi "Ratni zločini u Bosni i Hercegovini"¹⁹ prezentirana su značajna saznanja o kršenju ratnih pravila, statusa izbjeglica i raseljenih lica, te ulozi međunarodne zajednice.

Ratna događanja na području bivše Jugoslavije su bila veoma značajno zastupljena u radu Stalnog tribunala naroda, Nezavisne narodne organizacije, sa sjedištem u Rimu, koja je na svom Prvom zasjedanju u Bernu (17.-20. februara 1995.), između ostalog, u svojim zaključcima istakla da je "nad Bošnjacima izvršen zločin genocida. S tim u vezi zaključeno je da se, na osnovu mnogobrojnih dokaza, može utvrditi da je zločin genocida nad Bošnjacima planski i sistematski pripremljen, odnosno da je postojala potpuna namjera za njegovo izvršenje".²⁰

¹⁸ *Ratni zločini u Bosni i Hercegovini, II dio*, Helsinki Watch, Odjel Human Rights Watch, Izdavač Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine Sarajevo, Sarajevo 1993.

¹⁹ *Ratni zločini u Bosni i Hercegovini*, Izvještaji Amnesty International i Helsinki Watcha o početku rata do rujna 1993., Antiratna kampanja Hrvatske, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Zagreb, Zagreb, 1993.

²⁰ Prof. dr. Smail Čekić, Uzroci, ciljevi i razmjere agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991.-1995., Vijeće kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, 1995., str. 7.

Predan i sistematski rad na otkrivanju istine o ratnom konfliktu i zločinima u Bosni i Hercegovini 1991.-1995. ispoljen je i kod drugih nevladinih organizacija, kao što su: Društvo za ugrožene narode – International, Göttingen, Društvo za istinu o antifašističkoj i narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (Beograd), Fond za humanitarno pravo (Beograd), Helsinški odbori po republikama bivše Jugoslavije, Međunarodna asocijacija za istraživanje genocida (IAGS) i dr.

Imajući u vidu činjenicu koja se mora respektovati, da su zločini u BiH bili masovni, isplanirani i teški i da su se odvijali po modelu, oni se ne mogu nikad prepustiti zaboravu, što ukazuje da pristup njihovom istraživanju, bez obzira na etničku, konfesionalnu i stranačku pripadnost i funkciju, mora biti uporan, sistematski i kontinuiran. Drugim riječima, stvoriti ambijent, koji zločincima neće nigdje dati mira, stalno ih progoniti, jer je i to dio preventivne aktivnosti.

Ukoliko se prikrije istina po principu “kao da se nije ništa dogodilo”, ili “sve treba zaboraviti” i sl., ostaje latentna opasnost za ponovnu pojavu genocida. Naročito je potrebno podsticati svjedočenja, odnosno davanje iskaza, koji su relevantni izvori za studije o genocidu u BiH.

Naravno, posebno je značajno sistematsko, pravovremeno i kvalitetno publikovanje istraživačkih rezultata, te raznovrsnih dokumenata (iskaza, optužnica, naredbi i sl.), čime se najšira javnost upoznaje sa oblicima, metodama, te intenzitetu i disperziji zločina, pa i zločina genocida.

Kritički osvrt na dosadašnju produkciju iz navedene oblasti pokazuje zavidan kvantitet uz dosta oscilacija kada je riječ o kvalitetu. Izvjestan broj djela je napisan bez relevantnih izvora, te uz odsustvo korištenja bitnog metodološkog okvira, čije ocjene su demantovane i osporene. Takav pristup je više u funkciji dezinformisanja, odnosno stvaranja fluidne situacije, te ga je stalnim kritičkim osvrtom potrebno svesti na najmanju mjeru. O mnogim pitanjima su i dalje dijametralno suprotni stavovi u objavljenoj literaturi, kao što su uzroci rata, karakter rata, ratni ciljevi, vojne i paravojne formacije, obim zločina i njihovi izvršioc, broj ubijenih, ranjenih, raseljenih itd.

Samo dalje sistematsko istraživanje, posebno od strane nezavisnih institucija može da dadne relevantne odgovore na ova sporna pitanja. Do sada je najčešće dominirao etnički pristup, gdje se stvari ekstremno posmatraju iz ugla svoje nacije, zapostavljajući zločine, koji su učinjeni protiv čovjeka, bez obzira na njegovo nacionalno i drugo opredjeljenje. Takvu, svojevrsnu pristrasnost i jednostavnost posebno je iskazala memoaristika, koja najčešće

predstavlja subjektivno viđenje pojedinih autora. Naučna literatura²¹ je veoma rijetka, pri čemu posebno domaća, koja pretendira da to bude, pati od navedenih nedostataka. Naučnici nerijetko zaboravljaju naučnu etiku, njene metode i objektivnost, pluralizam izvora, njihovu komparaciju i validnost.

Stvaranje društvenog konteksta za prevenciju od genocida podrazumijeva i restituciju ljudskih prava i sloboda, koja su masovno kršena u toku ratnog sukoba u Bosni i Hercegovini, pri čemu posebno treba apostrofirati: pravo na život, ličnu sigurnost, slobodu kretanja, slobodu stanovanja, slobodu vjerovanja, pravo na jednakost pred zakonom, pravo na pravično i javno suđenje, pravo na zaposlenje itd. Kroz različite postupke, navedena prava i slobode su enormno kršene, što je naročito izvršeno kroz prisilno raseljavanje, prijeke egzekucije, napade na civilne ciljeve, silovanja, odnarođavanje-prevođenje u drugu vjeru, kršenje ljudskih prava u logorima, namjernu opsadu gradova, napade na medicinsko i humanitarno osoblje, uzimanje talaca itd.

Između ostalog, prisilno je raseljeno 1,2 miliona stanovnika, preko 200.000 ubijeno, 1.600 uništeno ili upotpunosti oštećeno sakralnih objekata, uništeno ili oštećeno između 50 i 60% industrijskih objekata, uništeno 55% zdravstvenih objekata, te brojnih obrazovnih, industrijskih, infrastrukturnih objekata.²²

Ekonomska, socijalna i kulturna prava u BiH su u tolikoj mjeri kršena da je potreban sistematski rad vladinog i nevladinog sektora da se ponovo dovedu na zadovoljavajuću razinu.

Nastupanjem ratnog stanja, na etničkoj osnovi, vršeno je kršenje prava na rad, brojnim otpuštanjem sa posla uposlenika, što je stvaralo monoetnička preduzeća. Bez ikakve procedure i objašnjenja, ljudi su dobivali otkaze, motivirane samo etničkom pripadnošću. U postratnom periodu brojni radnici, protuzakonito otpušteni, tražili su putem raznih domicilnih i inozemnih institucija ostvarenje ovog prava, ali ga nisu realizovali, uprkos što su njihovi zahtjevi potvrđeni i od strane relevantnih inozemnih institucija kao što je, između ostalog, Međunarodna organizacija rada (MOR). Radnicima, prognanicima, se ne dozvoljava da dođu u posjed svoje radne dokumentacije, koja je u dosta slučajeva namjerno uništavana, čime ne mogu da ostvaruju svoja osnovna prava iz rada, naročito penzije.

²¹ Vidjeti dosta opširnu bibliografiju u knjizi: Dr. Bećir Macić, nav. dj., str. 501-523.

²² Šire o ovome: Dr. Bećir Macić, nav. dj., str. 303-318.

Dejtonski sporazum²³ potpisan 14. decembra 1995. prevashodno radi uspostavljanja mira, mnogo je ostavio prostora za dogradnju ljudskih prava. Ovaj međunarodni dokument je uspostavio vrlo složenu državu sa dva entiteta (Federacija BiH i Republika Srpska – unitarni entitet), sa veoma difuznim zajedničkim institucijama (Vijeće ministara) na nivou BiH, koje nemaju ingerencija da po brojnim pitanjima uspostave vlast na prostoru cijele države. Istovremeno, Dejtonski sporazum je maksimalno baziran na etnicitetu, tako da inauguriše u pogledu ljudskih prava, u brojnim oblastima, diskriminatorski odnos.²⁴

Destrukcija demografske strukture, učinjena ratnim konfliktom, u postdejtonskom periodu teško se vraća na predratno stanje, što prijeti da čitava područja, pa i entiteti BiH postanu etnički čisti, uz punu homogenizaciju jednog naroda. Formalno pravno povrat imovine je na zavidnoj visini (ponegdje i preko 90%), ali se predratni stanovnici ne vraćaju u predratna prebivališta (maksimalno od 3 do 5 % po entitetu). Uzrok tome treba tražiti što se u dovoljnoj mjeri ne poštuju ljudska prava, a posebno bezbjednosni aspekt. U dosta slučajeva prisilno se mijenja demografska struktura, dodjeljujući pojedinim nacionalnim grupama od strane vlasti lokacije za gradnju kuća, čime predratna grupa postaje manjina.

Obrazovni sistem postaje poluga dezintegracijskih procesa u BiH, a rijetko se zasniva na obrazovnim sistemima susjednih zemalja, što je depimirajuće za mladi naraštaj koji se želi vratiti u mjesta iz kojih je prognan. Osim toga, dosta mjesta je dobilo nova imena, sa etničkim predznakom, neprimjereno je vjera involvirana u sve oblasti društvenog života, ponegdje se onemogućuje gradnja vjerskih objekata.

Dejtonska entitetska linija razgraničenja dijeli gradove BiH, koji su po svim svojim funkcijama jedna cjelina.²⁵ Izlaz iz situacije, stvorene Dejtonskim sporazumom jeste u tome da BiH mora posjedovati zajedničke funkcije, koje ima svaka savremena evropska država, sa primjenom evropskih standarda u svim društvenim sferama. To je garancija za prevenciju genocida u postgenocidnom razdoblju u BiH.

²³ Dejtonski sporazum čini 11 aneksa, od čega su za problematiku ovog rada posebno značajni 4 (Ustav), 6, (Ljudska prava), i 7 (Izbjeglice i raseljena lica).

²⁴ Na primjer: član predsjedništva Srbin, može biti samo iz RS, a Bošnjak iz Federacije.

²⁵ Upravo zbog toga, postoje dva Sarajeva, Mostara, Goražda, Sanska Mosta itd.

Određene kompetentne institucije, pri čemu se prevashodno misli na muzeje, arhive, razne dokumentacione centre, zavode, institute, kroz svoju djelatnost, treba da rade na kreiranju stalnih i povremenih postavki, sa osposobljenim kustosima i drugim kadrom, koji će objektivno pokazati genocidne radnje i druge zločine. Pri svemu tome, naravno, profesionalnost, po muzeološkim uzusima, treba da je u prvom planu, kako bi se pristranost izbjegla ili svela na najmanju mjeru. Nije naodmet i ovdje istaći da je zadaća ovih kadrova da maksimalno koriste više izvora i metoda, više pedantnu provjeru podataka i činjenica. Ovakve postavke su značajno edukativno sredstvo posebno za mlade generacije koje nisu zapamtile ratna zbivanja. Međutim, imajući u vidu malu (misli se na vrijeme od završetka rata) historijsku distancu, ova aktivnost, odnosno raznovrsne postavke su podložne izmjenama, dopunama i dogradnji, u ovisnosti otkrivanja novih činjenica i podataka.

Uloga sredstava informisanja u stvaranju preventivnog postgenocidnog ambijenta je izuzetno značajna, napose imajući u vidu njihov uticaj na javno mnijenje. Inače, u poslijeratnom razdoblju su učinjeni značajni koraci na stvaranju nezavisnog informativnog sektora, sa odgovarajućim privatizacionim tokovima u ovoj oblasti. Iako je ova sfera sa različitim intezitetom (negdje manje, negdje više) inovirana, prostora za kreativniji akcionizam još uvijek ima, posebno u smislu istraživačkog i analitičkog novinarstva.

Ostaje jedno od najtežih pitanja: kako ratna događanja na području bivše Jugoslavije situirati u obrazovni sistem. Da li ovu sferu prepustiti spontanitetu, tako da svako iskazuje "svoju" istinu, ili konstituisati odgovarajuću osnovu, koja bi bila prihvatljiva za mlade generacije. Bosna i Hercegovina je, imajući u vidu njene posebnosti (naročito multietničnost), područje gdje elastičnost i primjerenost treba da dođe do izražaja. Pojavila su se različita shvatanja u pogledu situiranosti događanja u BiH u periodu 1991.-1995. u obrazovnom sistemu. Po jednim, ovaj period bi upotpunosti trebalo izostaviti iz obrazovnog sistema, čekajući historijsku distancu, koja će u smirenijoj atmosferi dati odgovore na brojna pitanja. Drugi se protive ovom pristupu, smatrajući da mlade generacije ne mogu biti izopćene iz tog realiteta, kao da se nije ništa dogodilo. Čini se da uz sve respektovanje historijske distance, mlada generacija treba da sazna neke neosporne činjenice o ratnom konfliktu na području ex Jugoslavije, što će im poslužiti kao osnova da kroz individualni rad dalje proučavaju ovaj period. Više nezavisnih organizacija (posebno

međunarodnih), već sada su konstituisale značajnu osnovu, koja se može inkorporirati u obrazovni sistem, što treba iskoristiti.²⁶

Veoma je aktuelno u postgenocidnom periodu i obilježavanje mjesta zločina, što, također, treba maksimalno zasnivati na činjenicama provjerenim iz više izvora. Dakle, u tu veoma osjetljivu oblast ne može se unositi subjektivizam, proizvoljnost i netačnost, što će u još većoj mjeri štetiti izgradnji povjerenja i pomirenja. Razni spomenici, spomen ploče, memorijalni kompleksi i dr., treba da budu stjecište mladih, gdje će oni na primjeren način upoznavati istinu o genocidu, kako bi se formirala njihova svijest na tragu prevencije ovog zločina. Slični kriteriji treba da se primjene i kod dana obilježavanja značajnih ličnosti i događaja, koji treba da se uklupe u napore stvaranje ambijenta za prevenciju zločina genocida.

Zaključak

U ratnom konfliktu u Bosni i Hercegovini, u periodu 1991. – 1995. izvršen je zločin genocida. Meritoran dokaz za to je između ostalog pravosnažna presuda Haškog tribunala (19.4.2004.) za maskr, koji je u julu 1995. izvršen u Srebrenici. U presudi generalu VRS Radisavu Krstiću, istaknuto je da je ovaj visoki oficir izvršio djelo genocida – “pomaganje i podržavanje”. S obzirom na to da je više osoba, posebno iz reda srpskog naroda optuženo za genocid, Tribunal će dokazati i ostala, kažnjiva djela genocida (član III Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida), kao što su: genocid, zavjera da se izvrši genocid, neposredno i javno poticanje da se izvrši genocid, pokušaj da se izvrši genocid i saučesništvo u genocidu.

Također, Međunarodni sud pravde u Hagu je ovoj presudi pokazao da je u Srebrenici 1995. izvršen genocid.

U postgenocidnom periodu u BiH, neophodno je poduzeti niz radnji, koje treba da djeluju preventivno u pravcu stvaranja ambijenta protiv ponovnog izvršenja najtežeg zločina – genocida.

Prije svega, u najvećoj mjeri, koliko je to moguće, putem sudskih instanci (međunarodnih i nacionalnih), te vladinih i nevladinih organizacija, doći do istine o izvršenom zločinu genocida i identifikovati njegove planere, naredbodavce i izvršitelje. Ukoliko se prikrije istina, po principu “kao da se nije ništa dogodilo”, ili “sve treba zaboraviti” i sl, ostaje latentna opasnost

²⁶ U vezi s tim posebno treba istaći knjigu: Robert Stradling, *Kako predavati historiju Evrope 20. vijeka*, Izdavaštvo Vijeća Evrope (bosansko-hercegovačko izdanje) Strazburg januar, 2001.

za ponovnu pojavu genocida. U vezi s tim, preživjeli svjedoci, očevici i svi oni koji mogu dati validne iskaze o ovom zločinu i zločincima, trebaju to da pravovremeno urade, uz njihovu punu zaštitu. Rezultati istraživanja zločina genocida, te sudski dokumenti (optužnice, svjedočenja, naredbe i dr) treba da budu publikovani, kako bi se najšira javnost upoznala sa oblicima, metodama, te intenzitetu i disperziji zločina genocida.

Određene, kompetentne institucije, a prije svega, instituti, muzeji, arhivi, razni dokumentarni centri i dr. trebaju da sistematski rade na kreiranju stalnih i povremenih postavki, sa osposobljenim kustosima i drugim kadrom, koji će objektivno pokazati genocidne radnje.

Izdavačka djelatnost, pri čemu se misli i na filmsku, ne može niti treba biti sputana ni na koji način, posebno u periodu neposredno nakon izvršenja genocida. Naime, kroz naučne radove, feljtonistiku, memoristiku, književnost, dokumentarne filmove i sl, stvara se osnova za seriozniji pristup, koji može, a i ne mora da čeka historijsku distancu, do koje se treba mnogo toga uraditi.

Prezentiranje zločina u obrazovnom sistemu je jedno od najosjetljivijih pitanja u postgenocidnom periodu. Neosporno je da opća pitanja ljudskih prava, ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i zločina protiv mira, pa i genocida, trebaju naći mjesto u obrazovnim sistemima na svim nivoima. A, kada je riječ o konkretnim zločinima i njihovim izvršiocima u obrazovni sistem bi trebalo unositi one podatke i činjenice koje su provjerene iz više izvora (sudovi, nevladine, vladine organizacije itd.), koji se mogu označiti nespornim.

Veoma je aktuelno u postgenocidnom periodu i obilježavanje mjesta zločina, što treba, također zasnivati, na činjenicama provjerenim iz više izvora. Razni spomenici, spomen ploče, memorijalni kompleksi i dr, treba da budu stjecišta mladih, gdje će se oni upoznavati sa istinom o genocidu, kako bi se njihova svijest formirala na tragu prevencije ovog zločina. Slični kriteriji treba da se primjene i kod dana obilježavanja, koji treba da se uklope u napore stvaranja ambijenta za prevenciju zločina genocida ■

PREVENTION OF GENOCIDE IN THE POST-GENOCIDE PERIOD IN BIH**Summary**

The author examines the conditions for prevention of the crime of genocide in post-genocide societies such as BiH, where the ICTY and the International Court of Justice established that genocide had been committed. This issue is particularly relevant since prevention of genocide has been considered in societies where there has been no genocide, disregarding the latent danger of this crime in areas where this crime has been committed. As factors contributing to a preventive atmosphere the author considers issues such as researching the facts of the genocide, different scientific results, exemplary work of museums, archives and other institutions in documenting genocide, adequate publications, adequate placement of genocide into the education system, and adequate and creative commemoration of genocide. The question contained in the title requires elaboration from several vantage points, in order to indicate the necessity to work on genocide prevention in post-genocide times. In light of that, the text presents the need to work on the roots of genocide, the available evidence of genocide, and the central issue – preventive action in the post-genocide period in BiH.

Key words: *genocide, prevention of the crime of genocide, genocide denial.*

Literatura

1. Urs Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*, Svjetionik, JEŽ - Printing Publishing House, Sarajevo, 1997.
2. Bajtal Esad, "Za (i) protiv tolerancije", *Naši dani*, Sarajevo, 1997.
3. Hasan Balić, *Bosanska kataklizma: studija slučaja Foča*, Magistrat, Sarajevo, 2001.
4. Frensis Entoni Bojl, *Bosanski narod optužuje za genocid*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000.
5. Norman Cigar, *Genocid u Bosni – politika "etničkog čišćenja"*, Bosanski kulturni centar i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo.
6. Smail Čekić, *Uzroci, ciljevi i razmjere agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991.-1995.*, Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, Sarajevo, 1996.
7. Enver Đuliman (urednik), *Teško pomirenje*, Helsinški komitet Norveške i Norveška crkvena pomoć, OSLO-Sarajevo, 2000.
8. Paul Garde, *Život i smrt Jugoslavije*, Cerel-Ziral, Zagreb-Mostar, 1996.

9. Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, "Preporod", Sarajevo, 1996.
10. Prof. dr. Franjo Kožul i Prof. dr. Slavo Kukić, *Država i nacija: Bosna i Hercegovina – posljednji etapni prostor konsolidacije Evrope*, Ekonomski fakultet sveučilišta u Mostaru, Mostar – Sarajevo, 1999.
11. Vera Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
12. Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.
13. *Nedovršen mir: Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava – Pravni centar FOD BiH, 1997.
14. Latinka Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Drugo izdanje Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000.
15. *Psihosocijalni aspekti rata u Republici Bosni i Hercegovini* (Zbornik radova), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995.
16. *Ratovi u Jugoslaviji 1991.-1999.* Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941.-1945., Beograd, 2002.
17. Michael A. Sells, *Iznevjeren most – religija: genocid u Bosni*, Sedam, Biblioteka Klio, Sarajevo.
18. Miodrag Stanisavljević, *Katarza i Katarakta*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.
19. Robert Strad Ling, *Kako predavati historiju Evrope 20. vijeka*, (bosansko-hercegovačko izdanje), Izdavaštvo Vijeća Evrope, Strazburg, 2001.
20. Kasim Trnka, *Konstitutivnost naroda*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2000.